



נספח: ביטחון, השתדלות ומזל

אדם צריך לעבוד ולפתח את העולם, ולהתפרנס מעמל כפיו, נשאלת השאלה עד כמה עליו להתאמץ - האם תוצאת עבודתו תלויה בעמלו ובמידת השקעתו, או שכל מה שמתרחש במציאות נקבע בידי ה' ואין משמעות למעשיו?⁶⁴

השאלה דורשת העמקה באופן שבו מנהיג הקדוש ברוך הוא את עולמו ומשגיח עליו. אין כאן המקום להיכנס לעמקי הסוגיה, ולכן נתמצת בקצרה את עיקריה.

הקב"ה יודע ומנהיג את עולמו באופן קבוע בדרך טבעית, שלא באמצעות ניסים, אלא 'עולם כמנהגו נוהג'. הניסים הם יוצאים מהכלל, התערבות חריגה של הנהגה עליונה בבריאה. ניסים מצויים יותר אצל צדיקים, שהם בעצמם חיים על פי העולם העליון, הגורר הנהגה שאינה טבעית. ככל שאדם רוחני יותר ומנותק יותר מכבלי הגשמיות - הוא זוכה לליווי הדוק יותר, וכן להיפך, מי שרחוק מה' לא יזכה להשגחה פרטית על כל צעד, אלא יונהג על פי חוקי הטבע ובאמצעות ניסים נסתרים. לאור זאת, מי שמצוי תחת השגחה צמודה אינו זקוק להשקיע בפרנסה באופן מלא, אלא יכול להסתפק בהשתדלות מועטה. אולם רוב הציבור אינו מצוי ברמה זו של השגחה והוא מונהג על פי השגחה נסתרת, ולכן יש לו להשתדל על פי חוקי הטבע.

64. להרחבה עיין חלק ב' של הנספח.

הדברים שלהלן מיועדים לרובנו, הציבור הרחב הנוהג על פי דרכי הטבע כרצון ה'. לאור ההבנה שהנהגת ה' נסתרת בתוך המציאות הטבעית, עלינו לברר כיצד בכל זאת בא לידי ביטוי הביטחון בה' תוך כדי עשייתנו האנושית.

א. ביטחון

מידת הביטחון פירושה הבנה שהכל מאת ה', ואין כוח עצמאי המשפיע על המציאות מלבד רצונו. אומנם השגחת ה' הקבועה היא על פי חוקי הטבע, אך אין זה סותר את ההנחה שהכול מאת ה'. הבורא קבע את חוקי הטבע מתוך חופש גמור, ולכן שייך להגיד גם עליהם שהם רצונו. יתרה מזאת, אי אפשר לנבא על סמך חוקי הטבע את הצפוי להתרחש, משום שגם במסגרת חוקים אלו ישנה התערבות אלוקית. הרי הרבה התרחשויות תלויות בגורמים משתנים, למשל: אדם יכול להשליך חפץ לכיוון כלשהו באותה עוצמה, ובכל פעם החפץ ינחת במקום אחר, בהתאם לרוחות, לזווית הזריקה ולעוד הרבה נתונים המאפשרים לרצון ה' להשפיע על התנהלות המציאות, ולדאוג שהחפץ ייפול בדיוק היכן שנצרך.

זהו אחד מהפתחים הנותנים מקום לניסים נסתרים, שבהם מנהיג הקב"ה את עולמו, אלא שלעולם לא ניתן לדעת מתי מדובר בהתערבות אלוקית. איננו יודעים מה קרה אך ורק בגלל חוקי הטבע, ומה נגרם ישירות בגלל רצון ה'.

חז"ל לימדו שככל שמדובר על אירוע משמעותי יותר לאדם, אזי עליו לתלות את סיבתו בהשגחה פרטית, ולהגיב בהתאם. לכן אם רואה אדם שייסורים באים עליו, יפשפש במעשיו. גם

כשמתרגשת צרה ציבורית, יש לתלות זאת בקלקול רוחני הקיים בציבור ולא במקריות.

מידת הביטחון, אם כן, באה לידי ביטוי **לפני** התרחשות, כאשר אדם עומד בפני מצב שיש בו אפשרויות שונות ולא כולן טובות. עליו לשקול נכון כיצד לבחור באפשרות הטובה והראויה, ולא לחשוש ממה שיקרה כתוצאה מבחירתו. כנגד החשש יש להעמיד את הביטחון בה, שידאג שהשתלשלות האירועים לאחר הבחירה תהיה בכל מקרה על פי רצונו.

הביטחון בה' אינו מחייב שרצונו של הבוטח יתגשם. אמנם ככל שאדם בוטח יותר בבורא עולם - הדבר עומד לזכותו, אך אין לביטחון השפעה מכרעת לגבי ההתרחשויות, ויש חשבונות נוספים שבורא עולם מתחשב בהם בניהול עולמו. לכן ייתכן שלמרות הביטחון הגמור, התוצאה בסוף לא תהיה כפי הרצוי לאדם, אף שבטח בכל מאודו בבורא עולם. מידת הביטחון מתבטאת גם **לאחר** מעשה, כאשר כבר התרחש אירוע משמעותי - יש לקבל את הכול בהבנה וללא תלונות על הבורא. מידותיו של הקב"ה הן הדרכים שבהם הוא מנהיג את עולמו, וברובן הן מידות של רחמים, "א-ל רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד..." אף מידת הדין של הקדוש ברוך הוא אין עניינה נקמה, אלא גם היא נועדה לקדם את האדם למטרתו. כל הנהגה של הקדוש ברוך הוא נובעת מחסד ומיטיבה עם האדם, "עולם חסד יבנה". משום כך הורו חכמים לאדם לקבל את כל הקורה אתו בהבנה, ולומר: "כל דעביד רחמנא לטב עביד".

כמובן ההטבה מתפרשת במובן רחב, ולא על פי צרכי האדם העכשוויים. יש לבטוח בבורא עולם שהמגמה שלו להיטיב, ואף כשהתוצאה כרגע אינה נעימה, עדיין היא מקדמת את

הרצון להיטיב לעולם. אכן, יש אפשרות להישאר עם שאלות על ההנהגה האלוקית מתוך שאיננו מבינים את דרכיה, ואין בכך לפגום באמונת ההשגחה, שהרי הפסוק מעיד על המרחק העצום בין היוצר ליצור "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאם ה'". פעמים שהתשובות מגיעות מתוך המציאות עצמה, לכן אף בזמנים שאין נבואה בישראל והנהגת ה' אינה ברורה וגלויה, ניתן ללמוד מתוך הכיוון שהמציאות הולכת אליו, ועל פיו לזהות את השגחת ה'. למשל, מתוך הצלחתה של מדינת ישראל לקבץ נדחי ישראל ולחדש שלטון יהודי בארץ, ניתן להבין שהדבר רצוי בעיני ה' והוא מסייע לו. תובנה זו נובעת מאמונה בהשגחת ה'.

ב. השתדלות במידה הנכונה

אחד היתרונות שיש לאדם על פני יצורים אחרים הוא יכולת התכנון מראש, ועליה אמרו חז"ל: "איזהו חכם - הרואה את הנולד". כפי שאיננו, הקב"ה מנהל את עולמו על פי חוקי הטבע שקבע בזמן הבריאה, "חק נתן ולא יעבור", ועל כן אין לאדם רשות לסמוך על הנס. ההשתדלות להשגת הפרנסה, אם כן, צריכה להיות הולמת את ההשקעה המקובלת על פי דרכי הטבע על מנת להגיע לתוצאה המבוקשת.

מלבד השגת הפרנסה בדרך הטבע, להשתדלות יש גם ערך עצמי. רבנו בחיי, בספר חובות הלבבות, הסביר שעל ידי ההשתדלות נבחנת התנהלותו של האדם בענייני ממונו, וכן דרכה הוא זוכה לבסוף להעריך ולהודות על ברכת ה'.

יש לזכור כי בתוך חוקי הטבע פועלת הנהגה אלוקית, כתגובה לשקלול מעשה האדם ומה שמגיע לו על פי הצדק המוחלט. לכן, אף אם אדם השקיע במידה הנראית לו נצרכת להצלחה

בפרנסתו, עדיין אין זה מבטיח שיגשים את מבוקשו. הניסיון מוכיח שאין חוקים קבועים להצלחה: ייתכן ששני אנשים יפתחו את אותו עסק וינהלו אותו באותה מתכונת, ועם זאת אחד יצליח וחברו יפסיד. זו כוונת חז"ל באמרם כי "מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה", וכי "אין אדם נוגע בשל חברו כמלא הנימה" ו"בניי חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא". חשבונות שמייים מורכבים הם, והקצבה השנתית המיועדת לאדם מושפעת ממכלול השיקולים, לכן לא תמיד ההצלחה תאיר פנים - גם אם האדם בחר בטוב.

ג. מזל

מזל הוא כינוי בפינו לכוח עלום, מיסטי, המשפיע על המציאות ללא קשר למעשינו. בדברי הגמרא נראה שיש גורמים המשפיעים על טבעו של האדם בהתאם לחודש שבו הוא נולד, ואף מוזכרת שם אפשרות לחזות את העתיד בהתאם למזל, ועל כן אין לזלזל בכך. למרות כל זאת, אין היתר לפנות לאנשים העוסקים במזלות ובתחזיות, וזה פשר הציווי הכלול במצוות "תמים תהיה עם ה' א-להיך" - להתעלם מכוחות אלו, מתוך אמונה שמכוח המצוות המזל יכול להשתנות. זו כוונת חז"ל באמרם "אין מזל לישראל" - בורא עולם נתן לעם ישראל את היכולת לצאת מהשפעת הגורל באמצעות תשובה, תפילה וצדקה. הציווי "תמים תהיה" בא להורות לאדם להתעלם מהשפעת המזל, ולא לחקור אחר העתיד, אלא לבטוח בהשגחה האלוקית, וביכולת שלו כאדם להינצל מגזרת המזל באמצעות שמירת תורה ומצוות. אמנם יש היודעים דברים נסתרים, ויש להם הצעות איך להפטר מ"עין הרע" וכדומה, אך אין לפנות אליהם ואין לקיים את דבריהם - כי הדרך הרצויה היא לקיים את המצוות, וכך המזל ישתנה.

מי שעושה חשבון נפש, ומקבל על עצמו הנהגה טובה, הדבר יעזור לו פי כמה מהדרכות מיסטיות. ההזדקקות לאנשים בעלי כוחות מיסטיים, אפילו יהיו אנשים צדיקים ותורניים, אינה דרך התמימות שעליה אנו מצוים, והיא אף פוגעת באחריות האישית של האדם על עצמו.

לדעת הרמח"ל, ההגדרה "מזל" כוללת גזרות שמים שאינן נובעות מהנהגה של שכר ועונש ("זכותא") אלא מסיבות הנסתרות מאתנו ("מזלא"):

ואמנם לכלל הנהגה הזאת שאינה פונה אל הזכות והחובה, אלא פנייתה למה שמצטרך להשלמת הבריאה לפי מהותה, קראוה החכמים ז"ל: מזל.

מזל זה אינו מקרי ושרירותי, שהרי שלושה דברים מרכזיים תלויים בו - ילדים, אריכות ימים ופרנסה ("בני, חיי ומזוני"). ודאי שגם לגזרות אלו ישנן סיבות הנובעות משיקולים של בורא עולם, המכוונים לטובת האדם וקשורים לשליחות המיוחדת שלו בעולם. פעמים רצון ההשגחה הוא להעמיד את האדם בניסיון ולהקשות עליו, שלא לפי מעשיו אלא על פי גזרת שמיים. על זה נאמר בגמרא ש"יש יסורין ללא חטא", ואפילו על ספר תורה שבהיכל נאמר שהוא תלוי במזל - אם יקראו בו אם לאו.

יש מי שהמזל מאיר להם פנים, ובקלות הם מצליחים להתחתן, ללדת ילדים, למצוא פרנסה ולזכות בכל הגרלה. לעומתם ישנם כאלה שאין להם מזל על אף מעשיהם הטובים, מפני שגזרת שמים היא שמאמציהם לא יובילו לתוצאה המבוקשת. באופן זה יש להתייחס לחולי קשה הנופל על אדם צעיר, לאי-הצלחה של בנים ובנות למצוא את זיווגם עד גיל מבוגר אף שאינם בררנים, לעובד חרוץ בעל ידע מקצועי שאינו מצליח למצוא עבודה,

או לזוג ירא שמיים שאינו זוכה לפרי בטן. מצבים כואבים אלו נובעים מהנהגה של "מזל", שיש שיכנו אותה "עין הרע", אך באמת הכוונה לגזרת שמים על פי צורכי ההנהגה האלוקית. אין זה פוטר אנשים כאלה מחובת ההשתדלות, ואין זה פוטר את הסובבים אותם מהחובה לעשות ככל יכולתם למענם, אבל כשהמצב נמשך ואין מענה ופתרון רצוי - יש לתלות זאת בגזרה. בדומה אמרו חכמים גם על אימותינו הקדושות, שרה רבקה ורחל, שהקב"ה התאוה לתפילתן, ולכן גרם להן להיות עקרות.

הדרך לשנות את המזל בכל זאת היא, ראשית, להתפלל. חז"ל הורו שאם אדם לא נענה בתפילתו - יחזור ויתפלל, שנאמר: "קוה אל ה', חזק ויאמץ לבך, וקוה אל ה'". מצד שני, לא ירבה להתפלל על נקודה זו אלא רק בקצרה, כפי שנאמר בגמרא: "כל המאריך בתפלתו ומעיין בה - סוף בא לידי כאב לב". עוד יעצו חז"ל לשנות הרגלים ומקום: "משנה מקום משנה מזל". אף הרגלים רוחניים, כגון הקפדה על חומרות מסוימות, יש לאדם לרענן ולעדכן בהתאם למצבו העכשווי.

עלינו לזכור שגם במצבים קשים אלו שכביכול בורא עולם אינו מאיר לנו פנים, מתעלם מתפילתנו ולכאורה לא מעריך את השתדלותנו, עם כל זאת הוא מחייה אותנו ואכפת לו מאתנו, והוא שמח בכל עמידה שלנו בניסיון. להכיר בכך שפעמים ה' מתגלה דווקא בסערה ובמצבים בלתי צפויים, ועל ידי כך מודגש המרחק, כפי שנאמר בפסוק: "מרחוק ה' נראה לי ואהבת עולם אהבתיך, על כן משכתיך חסד". במצבים אלו יש להעמיק במבט האמוני, להכיר בגדלות ה' ולדעת שחפץ ה' שנבטח בו גם בהסתר פנים, ושהישועה יכולה לבוא כהרף עין, וממקור בלתי צפוי.

ד. ביטחון מול ביטוח חיים וסיכונים כלכליים

כאמור, בורא עולם מנהיג את עולמו על פי דרך הטבע, ואין לסמוך על הנס או להתפלל לנס גלוי שיתרחש. על כן ההשתדלות מותאמת למקובל, אך משאירה מקום לביטחון. הביטחון מתבטא בבחירה במעשים בעלי סיכוי גבוה להועיל, והימנעות מפעולות המבטאות ייאוש. הבוטח אינו לחוץ לעשות פעולות מוגזמות להשגת מבוקשו. הוא מוותר מראש על דברים שידוע כי התועלת מהם מועטה ומסופקת, ולכן הם נתפסים כמעשים מתוך ייאוש. לעומת דרך חיים זו, העולם הכלכלי המודרני מפתח כל הזמן תעשיית ביטוחים ופנסיה כדי לסגור את כל הפינות ולאפשר לאדם לא לדאוג "מה אוכל מחר". ההימצאות במצב של חוסר וודאות ויציבות נתפסת היום כחוסר אחריות המצריך פתרון. כנגד גישה זו אמרו חז"ל כי מי שיש לו פת בסלו ודואג מה יהיה מחר - הרי הוא מקטני אמונה. הבעיה היא בדאגה ובהשתדלות מוגזמת. לאור זאת, רכישת ביטוח רפואי או ביטוח חיים אינה סותרת את מידת הביטחון, אך יש להימנע מרכישת ביטוח המגן מפני תופעות רחוקות שבדרך כלל הציבור אינו חושש להם והתועלת ממנו רחוקה מאוד, משום שרכישה זו יכולה להעיד על חוסר ביטחון.

מי שרוצה להתפתח בעסקיו, ולצורך זה לוקח סיכונים המקובלים בעולם העסקים, אינו מבטא חוסר ביטחון או חוסר שמחה בחלקו. אין זו השתדלות יתירה ומוגזמת, משום שהרצון להתפתח אינו פסול, ועל כן יש להשתדל כפי שכללי הכלכלה מורים. אלא שאדם כזה צריך לחזק את ליבו באמונה שאף הכישורים וההצלחות שלו בעסקים הם מאת בורא עולם, ולו צריך להודות.

אמרו חכמים: מי שרוצה להצליח בעסקיו יעשה שלושה דברים - ירבה בסחורה, יתפלל ויישא וייתן באמונה. הדבר הראשון - ישתדל כפי הנצרך על פי המקובל. השני - יזכור שהכול מאת ה', וישקף זאת על ידי תפילה והודאה. השלישי - ישמור על התנהלות ישרה בעסקיו. אמנם פעמים שאדם משיג את מבוקשו באופן של "חוצפא כלפי שמיא" בדומה לבלעם שהתעקש להמשיך בדרכו שלו, וגם זה חלק מההנהגה האלוקית - להוביל את האדם בדרך שבה הוא רוצה לילך. אבל לדרך זו יש מחיר. האדם אולי ישיג את חפצו הגשמי, אך יתרחק מה' ויאבד את עולמו הנצחי.

ה. עושר

ישנה בעולם תאווה לממון הגורמת לתנועה בלתי פוסקת של רדיפה אחר כסף, והצבתו בראש סדר העדיפויות. "אוהב כסף לא ישבע כסף". כסף רב פותח בפני האדם אפשרות בלתי מוגבלת לנהנתנות, יוצר אשליה של עוצמה וכבוד, ומחזק את התחושה הקיומית של האדם שהכול בשליטתו. גורמים שליליים אלו יכולים לדרדר את האדם עד להתעלמות משיקולי מוסר וצדק, ולגרום לו להיות רכושני ואגואיסט, כפי שנאמר: "ש עושר שמור לבעליו לרעתו". חז"ל הזהירו מפני התהליך השלילי המתחיל בחמדת הלב, שעלולה לגרור הדרדרות כללית עד כדי שקר וגזל.

מנגד, הרצון להתעשר יכול לנבוע גם ממקור טוב. כאשר האדם רוצה להטביע את חותמו בעוצמה בענייני חסד ונתינה, וריבוי הממון מזמן לו את האפשרות לעשות זאת, לפעול וליזום דברים משמעותיים. אצלו הכסף אינו מטרה עצמאית, אלא כלי המשמש למטרות טובות, ואף הכבוד כלפיו הינו חיובי, כי "מפרסמים עושה מצווה".

העושר יכול לשמש גורם חיובי לתיקון מידות הנפש, ולגרום להרחבת הדעת ולניצול מיטבי של הזמן, כפי שהורו חז"ל: "שלשה מרחיבין דעתו של אדם, דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים". אדם חכם אך חסר אמצעים - פעמים שדבריו אינם נשמעים, "חכמת המסכן בזויה". כמוכן אף לעשיר יש ניסיונות - עד כמה הוא זוכר שהכסף נמצא אצלו כפיקדון בלבד. הסימן לעושר חיובי הוא השמחה הפנימית, לעומת מתח ודאגה מתמדת לשמירת הרכוש, "השבע לעשיר איננו מניח לו לישון". חז"ל הגדירו את העשיר האמתי "שמח בחלקו". המבחן שלו הוא בתגובתו לאתגרים הכלכליים אשר בורא עולם מטיל לפתחו. השמח בחלקו מקבל הכול באהבה ובשמחה, וכך מקיים את מצוות אהבת ה': "בכל מאודך" - 'בכל ממונך'. בזה הוא מרחיב עד תום את החלק שזיכה לו הבורא. הוא אינו משווה את מה שבידו לאחרים, אלא מחפש את חלקו שלו כפי מה שברך אותו הבורא, הן ברב והן במועט. מי שחי באופן זה מפתח גם יחס נכון כלפי העניים; אין הוא בא בטענות כלפיהם ואינו מאשים אותם בגורלם, אלא עוזר להם ומודה לבורא עולם על הזכות להיות מהנותנים ולא מהמקבלים. ואף שהתורה מכירה בבעלותם של העשירים על ממונם, היא מטילה עליהם גם מחויבות אישית לפרנס את מעוטי היכולת שבסביבתם, ולכן יש לציבור כוח לכפות על עשירים לתמוך בעניי העיר.

לבסוף יש להוסיף שבמישור הלאומי העושר משמש מרכיב חשוב, במילוי האחריות הכלכלית כלפי שאר האזרחים ובהשפעה על מצב החברה והמשק, והן ביצירת הערכה מצד אומות העולם. זהו פשר ההבטחה האלוקית לפני גאולת מצרים: "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול".

ו. עבודה

בחירת מקצוע מושפעת אף היא ממידת הביטחון. רוב זמנו של אדם מוקדש לענייני פרנסה, ולכן בחירת מקצוע היא החלטה משמעותית, המצריכה בירור של פרטים ונתונים טכניים הרלוונטיים. רבנו בחיי, בספר חובות הלבבות, נותן מקום חשוב להתאמה האישית שחש האדם כלפי המקצוע הנבחר, וכן הוא ממליץ על עבודה שתותיר מספיק זמן למשפחה ולקביעת עיתים לתורה. הבוטח בקב"ה בוחר במקצוע המתאים לנפשו, למשפחתו ולערכי התורה, אף אם יש מקצועות רווחיים יותר בשוק העבודה.

ז. לימוד התורה

עם ישראל קיבל בסיני שליחות נוספת: לא רק קידום העולם החומרי, אלא גם קיום רצון ה' בחיים הפרטיים והציבוריים. כל יהודי נדרש לעצב את חייו בהתאם למגמה זו, וזאת על ידי קיום מצוות התורה בחיי המעשה. על דרך זו לרבים הורו חז"ל: "הנהג בהם מנהג דרך ארץ". כלומר יש להקדיש זמן לעבודה, לפרנסה ולהנאות המותרות, ולקבוע עיתים לתורה.

בנוגע ליחס בין תורה ליתר העיסוקים, אמרו חכמים: "עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי". הביטויים "עראי-קבע" אינם נמדדים בהכרח על פי הזמן המוקדש לכל תחום, אלא על פי סדר החשיבות של הדברים. 'תורתך קבע' זו גישה לחיי מעשה המחוברים לעולם הרוח. החזון היהודי אינו מסתפק בקידום העולם מבחינה טכנולוגית, אלא תכליתו גילוי יכולת מופלאה של חיבור שמיים וארץ, עד כדי השראת שכינה קבועה - "ושכנתי בתוכם". תפיסה זו מצריכה תחזוקה ועמל יום-יומי באמצעות

קביעת עיתים לתורה. עבודה ופרנסה, תפילה ולימוד נובעים מאותו מקור - "בכל דרכך דעהו".

כאשר יתקיים אצל האדם היחס ההרמוני בין תורה למלאכה, הוא לא ירדוף אחר הממון כשלעצמו אלא יראה בו כלי המביא ברכה, ובסדר העדיפויות שלו יהיו יראת שמים וקיום מצוות בראש, ולאחר מכן הרצון לתרום לקידום החברה והמדינה - שהם רק הכלים להשראת שכינה בישראל.

ח. לומדי תורה

זכות מיוחדת למי שיכול להתמסר ללימוד תורה, שכן זו מצווה שאין לה שיעור. מעלתה גדולה, ותרומתה רבה ללומד ולציבור כולו. זו בחירה בדרך חיים של הסתפקות במועט ושל ניצול זמן באופן שאינו מאפשר בילויים, ולכן דרך זו אינה מתאימה לכל. כמובן, לכל בעל משפחה ישנה אחריות לבני ביתו, ואם נתקל בקושי כלכלי - אזי אחריותו לפרנסתו קודמת, ועליו להקדיש יותר זמן לעבודה ולא יטיל עצמו על הציבור. אותם מעטים היכולים להקדיש את חייהם למטרה עליונה זו, להיות שקועים בברור ולימוד דבר ה' ומתוך כך להורות לרבים את הדרך הרצויה, הם שליחי ציבור - ואשריהם ואשרי התומך בהם. על אדם המתמסר ללימוד תורה ישנה השגחה מיוחדת, המאפשרת למעט בהשתדלות ועם כל זה להצליח להתפרנס ולראות ברכה במעשה ידיו. עמל התורה עומד לו במקום עמל הפרנסה, ואז יוכל להקדיש את רוב זמנו לשקידת התורה.

מקורות לנספח

- לעבדה ולשמרה:** בראשית ב טו
- בזעת אפיך תאכל לחם:** בראשית ג יט
- יגיע כפיך כי תאכל:** תהלים קכח ב
- מנהג דרך ארץ, תורה קבע ומלאכה עראי:** ברכות לה ע"ב
- לימוד תורה שליחות מיוחדת לעם ישראל:** אמונות ודעות, מאמר שלישי
- תפיסת הביטחון:** חזון איש אמונה ובטחון ב, א
- תהליכים רחבים במציאות כמשקפים את הנהגת ה':** אוצרות הראי"ה חלק ב עמ' שלג
- טבע ונס:** שמונה פרקים לרמב"ם ח, הכוזרי ה כ.
- ההשגחה על הצדיקים:** מורה הנבוכים ג יז, פירוש הרמב"ן לאיוב לו ז, ספר החינוך תקמו.
- אם רואה אדם שייסורין באין עליו:** ברכות ה ע"א, רמב"ם הלכות תענית א ג
- ההנהגה האלוקית הרחבה:** דעת תבונות נ
- ערך ההשתדלות:** חובות הלבבות שער הביטחון ג, העיקרים ד ו, הכוזרי ה כ ועוד.
- השתדלות במידה הנכונה בלבד:** אגרות חזון איש קלו*.
- חק נתן ולא יעבור:** תהלים קמח ו
- הרואה את הנולד:** אבות ד א
- מזונותיו של אדם קצובין לו:** בבא בתרא י ע"א
- בני חיי ומזוני, לא בזכות אלא במזל:** מועד קטן כח ע"א
- מזל:** שמונה פרקים לרמב"ם ח, שו"ת הרשב"א רפג, שולחן ערוך יורה דעה קעט ב, דעת תבונות קסח
- לחזור ולהתפלל:** ברכות לב ע"ב
- איזהו עשיר, השמח בחלקו:** אבות ד א
- שלושה מרחיבין דעתו של אדם:** ברכות נז ע"ב
- השגחה מיוחדת על לומדי התורה:** חובות הלבבות הקדמה לבטחון, מרומי שדה קידושין פב, ב
- חשיבות העושר במישור הלאומי:** עין איה ברכות א קיד
- ביטוח חיים וסיכונים כלכליים:** שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ב סימן קיא
- בחירת מקצוע:** חובות הלבבות ד ג





נספח - הרחבות

טבע ונס

הרמב"ם ראה חשיבות בחוקי הטבע, המשקפים את החכמה האלוקית. אל מול הדעה שהרצון האלוקי מתחדש בכל עת ללא חוק מחייב, הוא טען שהקדוש ברוך הוא קבע את חוקיות העולם בששת ימי בראשית - וחוקיות זו מתקיימת מאז ועד היום ללא הפסק:

ובזה חולקים 'המדברים', לפי ששמעתים אומרים, שהרצון בכל דבר בעת אחר עת תמיד. ולא כן נאמין אנחנו, אלא הרצון היה בששת ימי בראשית, והדברים כולם נמשכים על טבעיהם תמיד, כמו שאמר: "מה שהיה הוא שיהיה", "אין כל חדש תחת השמש". ומאמרם בזה הענין: "עולם כמנהגו הולך". ותמצאם תמיד בכל דבריהם, עליהם השלום, יברחו מתת הרצון בדבר אחר דבר ובעת אחר עת (שמונה פרקים ח).

אמנם התנ"ך וחז"ל השתמשו בביטויים המורים על ייחוס הפעולות הטבעיות לרצון ה', ואפשר להבין מהם שהקדוש ברוך הוא פועל ומתערב במציאות הטבעית, אך לדעת הרמב"ם כוונתם להשגחה עקיפה. כיוון שרצון ה' בבריאה היה שכך יתנהל העולם, מה שמתרחש מכוח התנהלות זו מיוחס לרצון הבורא.

ועל זה האופן ייאמר באדם כשיקום וישב - שברצון ה' קם וישב, כלומר, שהוא שם בטבעו, בעיקר מציאות האדם, שיקום וישב בבחירתו. לא שהוא רצה עתה בעת קומו שיקום ושלא יקום, כמו

שלא רצה עתה בעת נפילת זו האבן שתפול ושלא תפול. וכלל הדבר, שתאמין, כי כמו שרצה ה' שיהיה האדם זקוף הקומה, רחב החזה, בעל אצבעות - כן רצה שיהיה מתנועע ונח מרצונו, ויפעל פעולות בחירות, אין כופה לו עליהן ולא מונע לו מהן.

לעומת זאת, האדמו"ר הזקן, בעל התניא, כותב שכל התרחשות קטנה בעולם מתרחשת בהשגחה ישירה:

הרי מובן... השגחה פרטית גם על כל מעשה פרטית דעשייה, כמ"ש אין אדם נוקף אצבעו למטה אלא אם כן מכריזין עליו תחילה... וכן על דרך זה בהשגחה על חלקי דומם, צומח, חי... וכל הצלחות או להיפוך הכל בהשגחה פרטית וכמ"ש עיניך פקוחות על כל (ספר הפרשיות עמוד ק').

יש להוסיף כי דעת כולם מסכמת לכך שההנהגה הטבעית תלויה אף היא כל העת ברצון הבורא, ומבחינה זו ניתן לומר: "המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית". התלות המוחלטת של העולם בבוראו קרויה התחדשות. על תלות העולם בבורא כותב רבי יהודה הלוי:

אין ענין הבריאה דומה לענין המלאכה, כי האומן כשהוא עושה רחים על הדמיון וילך לו, ויעשו הרחים מה שבעבורו נעשו, והבורא יתברך בורא האיברים ונותן להם כחות וממשיך להם עם הרגעים, ואילו היו מעלים על לב הסתלקות השגחתו והנהגתו רגע אחד היה נפסד העולם כולו. בהבט זה הרצון אלוקי (מאמר ג יא).

השגחה פרטית

חוקי הטבע אינם מונעים את הנהגת שכר ועונש: ההנהגה מתממשת באמצעות התערבות אלוהית בתוך המרחב הקיים במציאות, כגון שהרוח תסיט אבן ממסלולה, או שבעל העסק המתחרה יכעס ויחליט החלטה שגויה. על זו הדרך פועלים הניסים הנסתרים, המשפיעים באופן שנראה כלפי חוץ כי המקרה, אך באמת "לב מלך ביד ה'" (משלי כא א). את העיקרון הזה הגדיר הרמב"ן בתור יסוד גדול באמונת ישראל:

אין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד, אלא אם יעשה המצות יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהם יכריחנו ענשו, הכל בגזרת עליון... (שמות יג טז).

כי הברכות הם מן הנסים הנסתרים שכל התורה מלאה מהם ואף על פי שהם נסים נסתרים, שעולם כמנהגו נוהג עמהם (ויקרא כו יא).

לא כל אדם מושגח באופן של נס נסתר, אלא ההשגחה היא בהתאם למדרגתו הרוחנית של האדם. דהיינו, ככל שהדעת מלאה יותר בידיעת התורה, היא גוררת יותר דבקות בה, ומכוח זאת ההתנהלות של המציאות תתחולל על פי ההנהגה האישית עם אותו צדיק. אמנם מבחינת עצם קיומו של הנברא - אין הבדל בין יחס הבורא אליו ובין יחסו לאחרים, והוא יודע ומקיים את כולם בדיוק ובחשבון אלוהי, אך בנוגע למדרגתו של אדם - יש הבדל בין נברא לנברא. דברים אלו מבוארים ברמב"ם (מורה נבוכים ג טז), ומביא אותם הרמב"ן בשמו:

כי האדם מפני שהוא מכיר את אלוהיו, ישגיח עליו וישמור אותו. ולא כן שאר הבריות שאינן יודעות בוראם... החסיד

הגמור הדבק באלוקיו תמיד ולא יפרד, הדבק במחשבתו בו בעניין מענייני העולם, יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן, אפילו ההווים בטבע. וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד, כאילו יחשב מכת העליונים... והרחוק מן האל במחשבתו ובמעשיו, ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא, יהיה משולח ונעזב למקרים (פירוש על איוב לו ז).

לדברי הרמב"ן שם, רוב הציבור אינו מצוי במדרגה גבוהה זו. **ספר החינוך** ביאר זאת בהרחבה:

השם ברוך הוא משגיח בפרטי בני אדם ויודע כל מעשיהם וכל אשר יקרה להם טוב או רע בגזרתו ובמצותו לפי זכותן או חיובן, וכענין שאמרו זכרונם לברכה (חולין ז ע"ב): 'אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה'. אף על פי כן צריך האדם לשמור עצמו מן המקרים הנהוגים בעולם, כי האל ברא עולמו ובנאו על יסודות עמודי הטבע, ואחר שהאל שעבד גוף האדם לטבע, כי כן חייבה חכמתו, מצד שהוא בעל חומר, ציוהו לשמור מן המקרה, כי הטבע שהוא מסור בידו יעשה פעולתו עליו אם לא ישמר ממנו. ואמנם יהיו קצת מבני אדם אשר המלך חפץ ביקרם לרוב חסידותם ודבקות נפשם בדרכיו ברוך הוא, המה החסידים הגדולים אשר מעולם אנשי השם שמסר האל הטבע בידיהם, ובתחלתם היה הטבע אדון עליהם, ובסופן לגודל התעלות נפשם נהפוך הוא שיהיו הם אדונים על הטבע. ורוב בני אדם בחטאם לא זכו אל המעלה הגדולה הזאת, ועל כן תצווה התורה לשמור משכנותינו ומקומותינו לבל יקרנו מות בפשיעותינו ולא נסכן נפשותינו על סמך הנס, ועל הדרך הזה תראה רוב עניני הכתובים בכל מקום, כי גם בהלחם ישראל מלחמת מצוה על פי ה' היו עורכין מלחמתן

ועושים כל ענינם כאלו יסמכו בדרכי הטבע לגמרי, וכן ראוי לעשות (מצוה תקמו).

עם זאת, כאשר קורה לאדם מאורע משמעותי, עליו לייחס זאת להשגחה פרטית המיועדת לעורר אותו, כפי שאומרת הגמרא: 'אם רואה אדם שיסורין באים עליו יפשפש במעשיו' (ברכות ה ע"א). גם כשיש צורך ציבורי להתעורר בעקבות צרה שפוקדת את הרבים, יש לתלות זאת בהנהגה של ש"ך ועונש, כפי שכתב הרמב"ם:

אבל אם לא יזעקו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזריות (הלכות תענית א ג).
ובלשון ספר החינוך:

לקבע בנפשותינו כי השגחת השם ברוך הוא פרטית על כל אחד מבני אדם, וכי עיניו פקוחות על כל דרכיהם, כמו שכתוב (איוב לד כא) כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה. ולכן הזהרנו לתת לב אל החלי הרע הזה (צרעת) ולחשב כי החטא גרם אותו (מצוה קסט).

עוד יש לציין כי במישור הכללי, ביחס למציאות כולה, מתנהלת במקביל להנהגה הטבעית גם הנהגה אלוקית הגורמת למציאות להתקדם אל יעדה, באמצעות ניסים נסתרים וגלויים. בלשון הרמח"ל נקראת השגחה זו "הנהגת הייחוד":

השקיף במדת טובו, ולפי חק ממשלתו, להשלים סיבוב כל ההנהגה הזאת בתיקון הכללי. וכבר גזר מראשית אחרית אשר תכלינה כל אלה, וישאר יחודו מגולה, וטובת העולם קבועה לנצח נצחים. אם כן, כל יום ויום שעובר, נמצא העולם קרב יותר אל שלימותו; ולא עוד, אלא שהקב"ה מסיבות מתהפך

בעומק עצתו, ומגלגל גלגולים תמיד, להביא העולם אל השלימות הזה. והוא מה שאמר הכתוב (תהלים מ'ו): רבות עשית אתה ה' א-להי נפלאותיך ומחשבותיך אלינו...

שתי מידות שם הקדוש ברוך הוא לנהג בם את עולמו: אחת - מידת המשפט, ואחת - מידת השליטה והממשלה היחידית. מידת המשפט היא מידת הטוב ורע, שבה תלויים כל עניני הטובות והרעות בכל תולדותיהם; ומקור המידה הוא הסתר פני טובו, והעלם שלימותו. מידת הממשלה היחידית היא מידת תיקון כל הנבראים בכחו יתב', אף על פי שמצד עצמם לא היו ראויים לזה, והיא הסובבת והולכת בהעלם בכל דרכי המשפט עצמו, לסבב כל דבר אל השלימות לבד. אמנם הנהגת השכר ועונש היא נגלית ונראית תמיד לעיני כל, אך הגלגול שהוא מגלגל להחזיר הכל לטובה - עמוק עמוק הוא, ומתגלגל הוא והולך בכל עת ובכל שעה ודאי, ואינו פוסק (דעת תבונות, תקופת העלם יחוד ה' ג).

מזל

בין חכמי ישראל הראשונים קיימת מחלוקת יסודית בעניין היחס למזלות. הרמב"ם הוא הבולט ביותר מבין הטוענים שלמזלות אין השפעה אמיתית כלל:

שלא תחשוב השגעונות אשר ישקרו בהם חכמי הכוכבים אמיתיות, כי יחשבו שמולד האדם ישימהו בעל מעלה או בעל חסרון, ושהאיש מוכרח על המעשים ההם בהכרח (שמונה פרקים ח).

דברי הרמב"ם נובעים משיטה רחבה ומקיפה יותר, המסתייגת מכל קישור בין קדושה למיסטיקה. שיטה זו באה לידי ביטוי חריף בהלכות מזוזה:

אלו שכותבין מבפנים שמות המלאכים או שמות קדושים או פסוק או חותמות - הרי הן בכלל מי שאין להם חלק לעולם הבא, שאלו הטפשים לא די להם שבטלו המצוה, אלא שעשו מצוה גדולה שהיא יחוד השם של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו כאילו הוא קמיע של הניית עצמן, כמו שעלה על לבם הסכל שזהו דבר המהנה בהבלי העולם (הלכות תפילין ומזוזה ה ד).

ביאר את דעתו הכסף משנה:

המזוזה שומרת הבית כשהיא כתובה כתקנה, לא המלאכים הכתובים בה מבפנים. וגם אין הכוונה בעשייתה לשמור הבית, אלא צריך שיכוין לקיים מצות הקדוש ברוך הוא, וממילא נמשך שתשמור הבית.

המלאכים השומרים על האדם אינם כוחות מיסטיים, אלא הם המצוות שהוא עושה, כפי שפירש בהמשך הרמב"ם עצמו:

כל זמן שיכנס ויצא יפגע ביחוד השם שמו של הקדוש ב"ה ויזכור אהבתו... אמרו חכמים הראשונים: כל מי שיש לו תפילין בראשו ובזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו מוחזק הוא שלא יחטא, שהרי יש לו מזכירין רבים, והן הם המלאכים שמצילין אותו מלחטוא, שנאמר: חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם (שם ו יג).

נאמן לדרכו, רואה הרמב"ם פסול גם בביקור בקברות צדיקים: והצדיקים אין בונים להם נפש על קברותיהם שדבריהם הם זכרונם, ולא יפנה אדם לבקר הקברות. (הלכות אבל ד ד).

הכסף משנה מבאר את הדברים בשם הריב"ש:

ועל ידי כן יהיו נזכרים, שאינם צריכים לעלות לקברם, כי על ידי דבריהם ומעשיהם הטובים הם נזכרים.

והחת"ם סופר ביאר כי כוונת הרמב"ם היא שאין להגיע לבית הקברות כלל:

אין לפנות לבקר בבית הקברות כלל משום דרכי האמורי (יורה דעה סימן שלח).

לעומת הרמב"ם, רבים מהראשונים ובראשם הרמב"ן (שו"ת המיוחסות לרשב"א רפג) כתבו כי כוח המזלות גדול, והמתעלם מהם ומסימיניהם הוא בגדר סומך על הנס:

אלו שמנחשים בכוכבים דקתני, לא באצטגנינות קאמר. ומהיאי שמעתא דפרק מי שהחשיך, נמי משמע דמותר לשמוע להם, ולהאמין דבריהם. מאברהם, שנאמר: נסתכלתי באצטגנינות. ומרבי עקיבא, דהוה דאיג אמלתא דברתיה טובא, ולאחר שנצלה, דרש משום צדקה נצלה ממיתה ממש. שמע מינה: מאמין היה בהם. ומעובדא דרב נחמן בר יצחק נמי. אלא שפעמים הקדוש ברוך הוא עושה נס ליראיו, לבטל מהם גזירת הכוכבים. והם מן הנסים הנסתרים, שהם בדרך תשמישו של עולם, שכל התורה תלויה בהם. לפיכך אין שואלים בהם, אלא מהלך בתמימות, שנאמר: תמים תהיה עם ה' א-להיך. ואם ראה בהן דבר שלא כרצונו, עושה מצות ומרבה בתפלה. אבל אם ראה באצטגנינות, יום שאין טוב למלאכתו, נשמר ממנו ואינו סומך על הנס. וכסבור אני, שאסור לבא כנגד המזלות.

לדברי הרמב"ן אין לפנות מלכתחילה אל החוזים בכוכבים, אך אם כבר נודע לאדם שעל פי המזלות צפוי לו מזל רע - עליו להישמר מפניו, כמו מכל סכנה טבעית. וכן פסק הרמ"א על השולחן ערוך:

במה שאדם יודע שהוא נגד המזל, לא יעשה, ולא יסמוך על הנס (יורה דעה קעט ב).

לדעת הרמח"ל מזל הינו גזרה אלוקית:

ואמנם המשפט לאלקים הוא, לתת אחר כך שכר טוב לצדיקים, שהיו צדיקים והגיע להם מצד דרכי ההנהגה העליונה להיות מעונים ומיוסרים כנגד העינוי שהיה להם בעולם הזה, וכנגד כל מעשיהם הטובים. ואמנם לכלל ההנהגה הזאת שאינה פונה אל הזכות והחובה, אלא פנייתה למה שמצטרך להשלמת הבריאה לפי מהותה, קראוה החכמים ז"ל: "מזל" (דעת תבונות דרכי הנהגת היחוד קסח).

השתדלות

יש שלא ראו ערך עצמי בהשתדלות המעשית, כי היא רק תולדה של הקללה לאדם הראשון: 'בזעת אפך תאכל לחם'. לדבריהם הקללה מוכיחה כי האדם לא נועד לעמול, ולכן אין להרבות בהשתדלות אלא רק לתת מקום לברכת ה'. לעומתם רבים ראו בעבודה ערך משמעותי, והורו לאדם להשתדל ככל יכולתו להצליח. שורש הדברים תלוי בביאור דברי הגמרא בנושא:

ר"ש בן אלעזר אומר: מימי לא ראיתי צבי קייץ, וארי סבל, ושועל חנוני, והם מתפרנסים שלא בצער, והם לא נבראו אלא לשמשני, ואני נבראתי לשמש את קוני, מה אלו שלא נבראו אלא לשמשני מתפרנסים שלא בצער, ואני שנבראתי לשמש את קוני - אינו דין שאתפרנס שלא בצער! אלא שהרעותי את מעשי וקיפחתי את פרנסתי, שנאמר: עונותיכם הטו (קידושין פב, ב).

על מי מדבר רבי שמעון בן אלעזר? המפרשים במקום מביאים פירושים שונים למילים "הרעותי את מעשי":

קודם החטא ודאי שהיו כל בני אדם מתפרנסין שלא בצער כלל והכל היה מוכן לפניו, כמו שנאמר לו 'מכל עץ הגן אכל תאכל', ואין לך פרנסה מתוקנת יותר מזה. ומכל שכן לפי הדרש שמלאכי השרת היו צולין לו בשר היורד מן השמים. אלא לפי שהריע מעשיו נתקפח פרנסתו ונאמר לו 'בעצבון תאכלנה', דדרשינן בפרק ערבי פסחים (ק"ח ע"א) דקשיין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף, כך נראה לכאורה. אלא דבלאו הכי נמי יש לפרש על כל יחיד ויחיד, מי שהריע מעשיו קצת אינו זוכה לשתי שולחנות, וצריך לחזר על פרנסתו ולואי ששיגיג; אבל מי שלא הריע מעשיו ועושה רצונו של מקום - ודאי שאינו מקפח פרנסתו וזוכה לשתי שולחנות (פני יהושע ומהרש"א שם).

לפי הפירוש הראשון, אדם הראשון הוא שחטא והמיט על כל האנושות את קללת העבודה. לעומת זאת, לפי הפירוש השני, רבי שמעון בן אלעזר תולה את סיבת הצורך לעבוד - במי שאינו מאזן בין לימוד תורה לפרנסה אך אין כוונתו שכל בני האדם עובדים רק בגלל הקללה.

אכן, רבים מהראשונים ראו מעלה בעבודה, למשל רבנו בחיי בספרו חובות הלבבות:

ויכון בטרדת לבו וגופו בסבה מן הסבות והסבוב עליה לעמד במצות הבורא, שצוה האדם להתעסק בסבות העולם כעבודת האדמה וחרישתה וזריעתה, כמו שכתוב (בראשית ב טו): 'ויקח ה' א-להים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה', ולהשתמש בשאר בעלי חיים בתועלותיו ומזוניו ובנין המדינות והכנת המזונות ולהשתמש בנשים ולבעל אותן להרבות הזרע, ויהיה נשכר על כונתו בהם לא-להים בלבו ומצפוננו, בין שיגמר לו

חפצו בין שלא יגמר לו חפצו, כמו שכתוב (תהלים קכח ב): 'יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך'. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (אבות ב יב): 'וכל מעשיך יהיו לשם שמים'. ויהיה בטחוננו בא-להים שלם ולא יזיקנו הסבוב על הסבות להבאת טרפו בהם מאומה, כשהוא מכוון בהם בלבו ומצפוננו לשם שמים (חובות הלבבות שער הביטחון ג).

רבנו בחיי מציין כי כבר בבריאת האדם נאמר לו לעבוד את האדמה, ואם כן אין בעבודת הפרנסה משום קללה. זו גם דעת רבי יוסף אלבו בספר העיקרים:

החריצות וההשתדלות מועיל והכרחי בכל דבר מן הפעולות האנושיות... אם בפעולות שטבע האפשר שמור בהן, שאחר שהן מונחות לבחירה הגמורה... אין ספק שההשתדלות בהן סבה להגעתן, וכן בפעולות שהן מעורבות מן ההכרח והבחירה, ההשתדלות בהן מבואר שהוא סבה להגעתן... ויתבאר מכל זה שהחריצות טוב בכל דבר. ובעבור זה היה שלמה משבח החריצות... ומגנה העצלה, להעיר האדם שישתדל להשיג מבוקשו בכל מאמצי כחו, וכן אמרו רבותינו ז"ל: 'למען יברכך ה' א-להיך (דברים יד כט), יכול יושב ובטל? תלמוד לומר בכל מעשה ידך אשר תעשה'. הנה בארו שברכת השם יתברך תגיע ותבא עם ההשתדלות... ובעבור זה ראוי שישתדל האדם בחזקת היד בכל הדברים שאפשר שיושגו בהשתדלות האדם, אחר שנדע שההשתדלות מועיל בכל דבר ובכל הפעולות על דרך שבארנו. ובעבור פעל אחד שנראה מגיע על צד הגזרה, כאמרם רבותינו ז"ל: "כי יפול הנופל ממנו (דברים כב ח) - ראוי היה זה ליפול וכו'", לא בעבור זה נשפוט בכל הדברים שהם בגזרה, אבל ראוי שנשתדל בכלן כאלו הן בחירות בחירה גמורה, וה' הטוב בעיניו יעשה... (ספר העיקרים ד ו).

וכן כתב רבי יהודה הלוי:

...ואתה מכין לך כלי זין נגד אויביך ומזון לרעבונך, משמתברר לך כי שלומך או אבדנך תלויים בסיבות אמצעיות, ומכלל הסיבות האלה, והראשונה שבהן, היא הבחירה אשר תבחר בזריזות והשתדלות או בעצלות ורשלנות. ואל תטען ממה שיקרה במעט ובנדיר, ועל דרך מקרה ועראי, כי יאבד הזריז וינצל העצלן הרשלן... ואם תארע הצלה במקום סכנה, אנו אומרים כי זה דבר נדיר, ואם תארע אבדה במקום הביטחה, אנו אומרים כי זה דבר היוצא חוץ לטבע. הנקיטה בזריזות היא **אפוא חובה**... (מאמר ה כ).

זו גם דעת בעל עקדת יצחק:

שיפקח בענייניו **תכלית מה שיאפשר** ושלא יעזוב מהחריצות וההשתדלות כמובטח על הזכות או כמתיאש, אבל יעשה עד מקום שידו מגעת ולא יקווה אשר יגיעו מאוויי נפשו כי אם ע"י החפץ האלוקי אשר בידו הכל, והכל בו. וכמו שאמר החכם (משלי טז) 'לב אדם יחשוב דרכו וה' יכין צעדו'... וכל אדם חייב לראות עצמו כמו שהשתדלותו תועיל לו (ולא יבטח בזכויותיו). ידע כי ישועת ה' והבטחותיו לא יחולו רק על ראש המשלים את חוקו בפעולותיו האנושיות, ככל אשר יספיק שכלו העדר ההשתדלות וחסרון החריצות במקום הצורך הוא **עוון** אשר **חטא** (פרשת וישלח, הקדמה).

באופן זה כתבו רלב"ג (שמואל ב י'), רבנו בחיי בן אשר (במדבר יג ב), תוספות יום טוב (אבות א י').

וכן דעת הרב קוק:

אחת המדות היותר קדושות היא מדת הבטחון בשם השי"ת... גבורת הנפש בעז ד' הנמשכת ממנה בעת צר, שהאדם מוצא לו תמיד מחסה בשם ד'. וגם בעת אשר כל המסכות הטבעיות כבר חדלי כח הן להצילו מרעתן, עז ד' ישגבהו. אבל כמה צריך האדם להיות נזהר שהמדה היקרה הזאת שהיא אור העולם לא תהפך לרועץ, שלא תהי' הסבה לעצלות ולשפלות ידים, שהוא ההיפוך מההשלמה האמיתית של האדם. על כן כל מה שהאדם יותר דבק בקונו ויותר נאזר במדת הבטחון בשם ד', ראוי לו ביותר להראות זהירותו וזריזותו בכל הנוגע לפעולות אדם, למען ידעו כל העם כי העטרה הגדולה של מדת הבטחון, ככל המדות הקדושות הנמשכות מדעת ד' ויראתו הטהורה, רק את הטוב יביאו להולכי בדרך ד' באמת ואין עמן מכשול. על כן רבי ינאי בדיק ועבר, ובתכלית זהירותו לא מנע כל טורח התלוי ביד האדם להיות ניצל מכל תקלה ומכשול (עין איה שבת ב, קצב).

סייג חשוב לגישה זו מופיע בדברי החזון איש, שהזהיר מפני "יתר השתדלות" - שלא יגיע האדם למצב שהוא בוטח במעשה מצד עצמו:

הנני חושב את ההשתדלות הטבעיות במה שנוגע לבריאות, למצוה וחובה, וכאחת החובות להשלמת צורת האדם, אשר הטביע היוצר ב"ה במטבע עולמו. ומצינו מאמוראים שהלכו אצל רופאים מאומות העולם ומינים להרפא. והרבה מן הצומחים ובעלי חיים ומוצקים שנבראו לצורך רפואה, וגם נבראו שערי חכמה שניתן לכל לחשוב ולהתבונן ולדעת. אם כי יש דרך בדרכי ד' יתברך לדלג על הטבע, וכל שכן על רב ההשתדלות בה, מכל מקום צריך לפלס מאד, כי שתי הנטיות מקו האמת המדויק אינן ישרות, אם לבטוח [יותר] ממדרגת

הבטחון שהגעתי אליו באמת, ואם להאמין בהשתדלות יותר

מדאי (אגרות חזון איש א קלו).

בניגוד לכל זאת, יש גם הסוברים בדומה לפירוש הראשון, שההשתדלות היא תוצאה של חטא אדם הראשון. דעת הרמח"ל היא שאין חשיבות במלאכה מצד עצמה, והיא קיימת רק **מכוח הקללה** שנאמרה לאדם הראשון: "בזעת אפיק תאכל לחם". לכן יש **למעט בהשתדלות** שהיא עונש.

וכבר היה אדם יכול להיות יושב ובטל והגזירה היתה מתקיימת, אם לא שקדם הקנס לכל בני אדם, (בראשית ג): בזעת אפך תאכל לחם, אשר על כן חייב אדם להשתדל איזה השתדלות לצורך פרנסתו, שכן גזר המלך העליון, והרי זה כמס שפורע כל המין האנושי אשר אין להמלט ממנו. על כן (הואיל וכך גזר המלך) אמרו (ספרי): יכול אפילו יושב ובטל (יראה סימן ברכה) תלמוד לומר: בכל משלח ידך אשר תעשה (שצריך אתה להשתדל ולעשות), אך לא שההשתדלות הוא המועיל, אלא שההשתדלות מוכרח, וכיון שהשתדל הרי יצא ידי חובתו, וכבר יש מקום לברכת שמים שתשרה עליו ואינו צריך לבלות ימיו בחריצות והשתדלות, הוא מה שכתב דוד המלך ע"ה (תהלים ע"ה): כי לא ממוצא וממערב ולא וגו', כי אלהים שופט וגו' ושלמה המלך ע"ה אמר (משלי כ"ג): "אל תיגע להעשיר מבינתך חדל" (מסילת ישרים כא).

בדרך זו כתב הרב דסלר:

כל עניין ההשתדלות אינו אלא עונש וקללה ולא נתנה בו תורה שיעור, אם כן הלא טוב לאדם שיפחית לעצמו מן הקלקלה עד כמה שאפשר (מכתב מאליהו א, עמ' 187).

וכן דעת בית הלוי:

ומי שמרבה בהשתדלות יותר מכפי שנצרך - עונשו שמן השמים יוסיפו על הצטרכותו להשתדלות, ולא יזומן לו פרנסתו רק על ידי יגיעת בשר.

וכן נראה מדברי המשנה ברורה :

ופרשת המן כדי שיאמין שכל מזונותיו באין בהשגחה פרטית, וכדכתיב המרבה לא העדיף והממעיט לא החסיר, להורות שאין ריבוי ההשתדלות מועיל מאומה...יעשה רק כדי פרנסתו. אך בזה גופא צריך להזהר מפיתוי היצר שמפתהו שכל היום צריך השתדלות על הרוחה זו. והעיקר שיתבונן בעצמו מה הוא הכרח האמיתי שאי אפשר בלעדו, ואז יכול להתקיים בידו שיהא מלאכתו עראי ותורתו עיקר. כי אין מעצור לה' להושיע רב או במעט, וישלח לו ברכה במעשה ידיו (א ס"ק יא, קנו ב).

נסיים בשיטתו של רבי יהודה הלוי בספרו הכוזרי שם הוא אומר שכל הנעשה במציאות הוא ברצון ה', אך אין הכוונה שה' עושה זאת באופן ישיר - אלא יש הרבה שלבים מהבחירה האלוקית ועד להתרחשות במציאות:

כל העלולים מיוחסים אל העלה ראשונה על שני דרכים, אם על הכוונה הראשונה, אם על דרך ההשתלשלות... ויש ליחס כל החלקים האלה אל האלקים יתברך בדרך השתלשלות, לא

שהם בכונה ראשונה ממנו... ולבחירה סבות משתלשלות אל הסבה הראשונה וסבתם חפץ האדם בעת בחירתו (מאמר ה כ).

מוסיף ריה"ל שההמון בוחר לייחס הכול להשגחה הישירה, אך יש להעמיק ולהבדיל בין הנהגה ישרה לעקיפה:

בחר ההמון ליחסם כלם אל האלקים, להיות זה יותר חוזק באמונה, אך יש למכיר להכיר עם מעם, ואיש מאיש, וזמן מזמן, ומקום ממקום, וענינים מענינים אחרים (שם).

למדנו מדבריו כי דרכי ה' נשגבות מאתנו כפי שאומר הפסוק "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאם ה'" (ישעיהו נה, ח).